प्रकरण सहावे

निष्कर्ष आणि शिफारशी

प्रकरण सहावे

निष्कर्ष आणि शिफारशी

	अनुक्रमणिका
6.	निष्कर्ष
6.1	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा आकार व लोकसंख्येची वृद्धी
6.2	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता
6.3	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे ग्रामीण व नागरी विभाजन
6.4	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येतील वृद्धी
6.5	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण साक्षरता प्रमाण
6.6	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण साक्षर लोकसंख्येतील वृद्धी
6.7	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील साक्षरता प्रमाणाची तुलना
6.8	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी साक्षर लोकसंख्येतील वृद्धीची तुलना
6.9	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येची स्त्री-पुरूष विभागणी
6.10	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण स्त्री-पुरूष लोकसंख्येतील वृद्धी
6.11	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या स्त्री-पुरूष विभागणीची ग्रामीण व नागरी तुलना
6.12	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी स्त्री-पुरुष लोकसंख्या वृद्धीची तुलना
6.13	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील स्त्री-पुरूष गुणोत्तर
6.14	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्या एकूण लोकसंख्येची व्यवसायानुसार विभागणी
6.15	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येच्या व्यावसायिक विभागणीची तुलना

6.16	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील काम करणारी व काम न करणारी एकूण लोकसंख्या व कामातील सहभागाचा दर
6.17	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण काम करणाऱ्या व काम न करणाऱ्या लोकसंख्येतील ¾Ö¨¨ß ¾Ö ‘Ö™ü
6.18	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील काम करणाऱ्या व काम न करणाऱ्या लोकसंख्येनुसार विभागणी व कामातील सहभागाचा दर याची ग्रामीण-नागरी तुलना
6.19	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील काम करणाऱ्या व काम न करणाऱ्या लोकसंख्येतील वृद्धीची ग्रामीण व नागरी तुलना
6.20	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येची प्रमुख वयोगटानुसार विभागणी
6.21	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील प्रमुख वयोगटानुसार एकूण लोकसंख्येतील वृद्धी
6.22	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण अवलंबता गुणोत्तर
6.23	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील प्रमुख वयोगटानुसार ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येची तुलना
6.24	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील प्रमुख वयोगटानुसार ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या वृद्धीची तुलना
6.25	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील अवलंबता गुणोत्तराची तुलना
6.26	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातींच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण
6.27	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातींच्या एकूण लोकसंख्येतील वृद्धी
6.28	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातींमधील लोकसंख्येची ग्रामीण व नागरी तुलना
6.29	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातींच्या लोकसंख्येतील वृद्धीची ग्रामीण व नागरी तुलना
6.30	×¿Ö±úÖ¸ü¿Öß

प्रकरण सहावे

निष्कर्ष आणि शिफारशी

6. निष्कर्ष :

6.1 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा आकार व लोकसंख्येची वृद्धी :

1) १९९१-२००१ व २००१-२०११ या दोन दशकांत नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येत जी वृद्धी घडून आलेली आहे, त्यामध्ये स्थलांतर या घटकाचे महत्त्व मर्यादीत लक्षात घेता, मृत्यूदरात घट घडवून आणण्यामध्ये आलेले समाधानकारक यश व जननदराचे राहिलेले उच्च प्रमाण या दोन घटकांचा प्रभाव महत्त्वपूर्ण आहे.

2) नांदेड जिल्ह्यापेक्षा परभणी या जिल्ह्याच्या लोकसंख्या वृद्धिमध्ये जननदर व मृत्यूदर या घटकांबरोबरच लोकसंख्येचे स्थलांतर या घटकाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

3) नांदेड व परभणी या दोन्ही जिल्ह्यामध्ये जननदर वाढीव ठेवण्यात प्रामुख्याने अल्प स्त्री-साक्षरता, विवाहावेळीचे सरासरी १८ वर्षापेक्षाही कमी असलेले वय, कुटुंब नियोजन पद्धतीच्या वापराचे अल्प प्रमाण, इत्यादी घटक प्रभावी दिसतात.

4) दोन्ही जिल्ह्यामधून आढळणारे ३^{+} जन्माचे उच्च प्रमाण हे दोन्ही जिल्ह्यातील अतिरिक्त जननाचे लक्षण आढळते.

5) १९९१-२००१ व २००१-२०११ या दोन दशकातील दोन्ही जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा दशवर्षीय वृद्धिदर व वार्षिक वृद्धिदरांचा विचार करता १९९१-२००१ या दशकात शासनाद्वारे लोकसंख्या नियंत्रणाखाली विविध योजना व कार्यक्रमांच्या माध्यमातून केलेले प्रयत्न, मृत्यूदर घटविण्यात झालेली प्रगती, लोकसंख्यावाढीचे लोकांपर्यंत पोचलेले गांभीर्य व काही प्रमाणात जननदर कमी ठेवण्यात आलेले यश या सर्वांचा परिणाम म्हणून १९९१-२००१ या दशकाच्या तुलनेत १९९१-२००१ या दशकात दोन्ही जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी झाला आहे.

6.2 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता :

1) १९९१, २००१ व २०११ या तीनही जनगणांनुसार परभणी जिल्ह्याची लोकसंख्येची घनता उस्मानबाद जिल्ह्यापेक्षा अधिक आहे.

2) १९९१-२००१ व २००१-२०११ या दोन्ही दशकात परभणी जिल्ह्याच्या घनतेतील वाढीचा वेग नांदेड जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या घनतेतील वाढीच्या वेगापेक्षा अधिक आहे.

3) १९९१-२००१ व २००१-२०११ या दोन्ही दशकांत नांदेड जिल्ह्याचा लोकसंख्येच्या घनतेतील वाढीचा वेग परभणी जिल्ह्यापेक्षा कमी आहे.

4) १९९१-२००१ या दशकाच्या तुलनेत २००१-२०११ या दशकात दोन्ही जिल्ह्याच्या बाबतील लोकसंख्येच्या घनतेतील प्रतिशत वाढीचा वेग कमी झाला आहे. विशेषतः उस्मानबाद जिल्ह्याच्या बाबतीत तो अधिकच कमी दिसून येतो.

5) १९९१, २००१ व २०११ या तीनही जनगणनांनुसार दोन्ही जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता लक्षात घेता परभणी जिल्हा सापेक्षतः दाट लोकवस्तीचा, तर नांदेड जिल्हा हा सापेक्षतः विरळ लोकवस्तीचा जिल्हा आहे.

6.3 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे ग्रामीण व नागरी विभाजनः

1) नांदेड व परभणी या दोन्ही जिल्ह्यात संपूर्ण अध्ययन काळात ग्रामीण लोकसंख्येपेक्षा नागरी लोकसंख्येचे वास्तव्य सापेक्षतः कमी आहे.

2) १९९१ मध्ये नांदेड जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८७.३७ टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागातून, तर केवळ १२.६२ टक्के लोकसंख्या ही नागरी भागातून वास्तव्य करीत होती. परभणी जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८३.५३ टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागातून, तर केवळ १६.४७ टक्के लोकसंख्या नागरी भागातून वास्तव्य करीत होती.

3) १९९१ मध्ये दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण-नागरी लोकसंख्येची तुलना केली असता, नांदेड जिल्ह्यात ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक, तर परभणी जिल्ह्यात नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक आहे.

4) २००१ मधील दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येची विभागणी लक्षात घेता ग्रामीण लोकसंख्या अधिक व नागरी लोकसंख्या कमी असणारा नांदेड जिल्हा असून, नागरी लोकसंख्या अधिक व ग्रामीण लोकसंख्या तुलनेने कमी असणारा परभणी जिल्हा †ÖÆê.

5) २०११ च्या जनगणनेनुसार नांदेड जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी ८४.२६ टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण, तर केवळ १५.६७ टक्के लोकसंख्या ही नागरी भागात वास्तव्यास आहे. परभणी जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्यापैकी ७६.४४ टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण, तर २३.५६ टक्के लोकसंख्या ही नागरी भागात वास्तव्य करते.

6) २०११ मध्ये १९९१ च्या तुलनेत दोन्ही जिल्ह्याच्या ग्रामीण लोकसंख्येत घट झाली, तर नागरी लोकसंख्येत वाढ झाली. विशेषतः परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत.

6.4 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येतील वृद्धीः

1) उद्योगांच्या उभारणीबाबतची उदासीनता, औद्योगिक विकासाचा मंद वेग, मोठ्या उद्योगांचा अभाव, रोजगाराच्या अपुऱ्या सुविधा, दरडोई उत्पन्नाची सापेक्षतः कमी पातळी या कारणास्तव दोन्ही जिल्ह्यामधून नागरीकरणाचा वेग कमी आढळतो, विशेषतः नांदेड जिल्ह्याच्या बाबतीत.

2) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्याचा विचार करता एकूण लोकसंख्येमध्ये ग्रामीण लोकसंख्येचे प्राबल्य असणारा नांदेड जिल्हा, तर नागरी लोकसंख्येचे प्राबल्य असणारा परभणी जिल्हा †ÖÆê.

3) अध्ययन कालावधीत ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येतील वाढीचा वेग नांदेड जिल्ह्यापेक्षा परभणी जिल्ह्यात अधिक आहे.

4) अध्ययन कालावधीत दोन्ही जिल्ह्यामधून ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येत वाढीची प्रवृत्ती दिसते, मात्र नागरी लोकसंख्येतील वाढीचा वेग हा ग्रामीण लोकसंख्येतील वाढीच्या वेगापेक्षा अधिक आहे.

5) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यामधून ग्रामीण लोकसंख्येतील वाढीच्या वेगापेक्षा नागरी लोकसंख्येतील वाढीचा वेग अधिक असल्याने दोन्ही जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येतील ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण सातत्याने घटत आहे.

6) अध्ययन कालावधीत दोन्ही जिल्ह्यामधून ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येत वाढीची प्रवृत्ती आढळून येत असली; तरी १९९१-२००१ या दशकाच्या तुलनेत २००१-२०११ या दशकात ÆßÖ ¾ÖÖœßÖ“ÖÖ ¯Ö¾ÖÖ¢ÖÖ ´Ö¤Ö¾ÖÖ»ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê.

6.5 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण साक्षरता प्रमाण :

1) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्याच्या एकूण साक्षरता प्रमाणात वाढीची प्रवृत्ती असून पुरुष साक्षरता प्रमाणापेक्षा स्त्री-साक्षरता प्रमाण दोन्ही जिल्ह्यात नेहमी कमी आहे. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची आढळणारी अल्प साक्षरता ही दोन्ही जिल्ह्याच्या विकास प्रक्रियेतील ´ÖÆê¢¾ÖÖ“ÖÖ †›ü£ÖôÖÖ †ÖÆê.

2) १९९१ च्या जनगणनेनुसार नांदेड जिल्ह्यातील साक्षरतचे प्रमाण अधिक, तर परभणी जिल्ह्यातील साक्षरता प्रमाण कमी आहे. १९९१ व २००१ या दोन्ही जनगणना कालावधीत परभणी जिल्ह्यातील साक्षरतेचे प्रमाण नांदेड जिल्ह्यातील साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा अधिक †ÖÆê.

3) एकूण साक्षरतेची स्त्री-पुरुष यानुसार विभागणी लक्षात घेतल्यास पुरुष साक्षरतेबाबत १९९१ मध्ये नांदेड जिल्हा अग्रस्थानी, तर २००१ व २०११ या जनगणना कालखंडात परभणी जिल्हा अग्रस्थानी आहे.

4) अध्ययन कालवधीतील स्त्री साक्षरतेचा विचार करता १९९१ मध्ये नांदेड जिल्हा आघाडीवर, तर २००१ व २०११ या कालखंडात परभणी जिल्हा आघाडीवर आहे.

5) परभणी जिल्हा नांदेड जिल्ह्यामधून स्वतंत्र झाल्यानंतर या जिल्ह्याने साक्षरतेच्या बाबतीत नांदेड जिल्ह्यापेक्षा अधिक प्रगती केली आहे.

6.6 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण साक्षर लोकसंख्येतील वृद्धी

1) दोन्ही जिल्ह्याच्या साक्षर लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत असून पुरुष साक्षर लोकसंख्या वाढीच्या वेगापेक्षा स्त्री-साक्षर लोकसंख्येतील वाढीचा वेग अधिक आहे.

2) अध्ययन कालावधीमध्ये एकूण साक्षर लोकसंख्येतील वृद्धी परभणी जिल्ह्यामध्ये अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यामध्ये कमी आहे.

3) अध्ययन कालावधीमध्ये स्त्री व पुरुष साक्षर लोकसंख्येमधील वृद्धी ही परभणी जिल्ह्यामध्ये अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यामध्ये कमी आहे.

4) नांदेड व परभणी या दोन्ही जिल्ह्यामधून एकूण साक्षर लोकसंख्येत वाढीची प्रवृत्ती आढळत असून, पुरुष साक्षरांच्या तुलनेत स्त्री-साक्षर लोकसंख्येतील वाढीचा वेग अधिक आहे.

6.7 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील साक्षरता प्रमाणाची तुलना :

1) दोन्ही जिल्ह्याचे ग्रामीण व नागरी भागातील साक्षरता प्रमाण अध्ययन कालावधीत वाढत आहे, परंतु ग्रामीण भागातील साक्षरता प्रमाणापेक्षा नागरी भागातील साक्षरता प्रमाण सातत्याने अधिक आहे.

2) दोन्ही जिल्ह्यामधून अध्ययन कालावधीत नागरी भागातील पुरुष व स्त्री-साक्षरता प्रमाण ग्रामीण भागातील पुरुष व स्त्री-साक्षरता प्रमाणापेक्षा उच्च आहे.

3) दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील स्त्री-पुरुष साक्षरता प्रमाण अध्ययन कालावधीत वाढत आहे, तर ग्रामीण व नागरी भागातील पुरुष साक्षरता प्रमाणापेक्षा ग्रामीण व नागरी भागातील स्त्री-साक्षरता प्रमाण सातत्याने कमी होत आहे.

4) दोन्ही जिल्ह्याची ग्रामीण व नागरी भागातील साक्षरतेबाबतची कामगिरी समाधानकारक †ÖÆê.

5) अध्ययन कालावधीत ग्रामीण व नागरी भागातील साक्षरतेबाबत परभणी जिल्ह्याची कामगिरी नांदेड जिल्ह्याच्या तुलनेत समाधानकारक आहे.

6.8 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी साक्षर लोकसंख्येतील वृद्धीची तुलना

1) अध्ययन कालावधीमध्ये दोन्ही जिल्ह्याच्या ग्रामीण तसेच नागरी भागातील एकूण साक्षर लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत आहे. ग्रामीण तसेच नागरी भागातील पुरुष साक्षर लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत असून, ग्रामीण तसेच नागरी भागातील पुरुष साक्षर लोकसंख्यावाढीच्या वेगापेक्षा स्त्री-साक्षर लोकसंख्यावाढीचा वेग आहे.

2) अध्ययन कालावधीमध्ये दोन्ही जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील एकूण साक्षर लोकसंख्येतील वाढीपेक्षा नागरी भागातील एकूण साक्षर लोकसंख्यावाढीचा वेग अधिक आहे.

3) दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील पुरुष साक्षर लोकसंख्येतील वाढीपेक्षा नागरी भागातील पुरुष साक्षर लोकसंख्येतील वाढ अधिक आहे.

4) अध्ययन कालावधीमध्ये दोन्ही जिल्ह्याच्या नागरी भागातील स्त्री-साक्षर लोकसंख्येतील वाढीच्या वेगापेक्षा ग्रामीण भागातील स्त्री-साक्षर लोकसंख्येतील वाढीचा वेग अधिक †ÖÆê.

5) अध्ययन काळामध्ये ग्रामीण व नागरी भागातील साक्षर लोकसंख्येचे प्रमाण परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यात कमी आहे.

6.9 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येची स्त्री-पुरुष विभागणी

1) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येत पुरुष लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण हे स्त्री लोकसंख्येच्या प्रतिशत प्रमाणापेक्षा सातत्याने अधिक आहे.

2) अध्ययन कालावधीत दोन्ही जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येतील पुरुष लोकसंख्येचा प्रतिशत वाटा वाढत असल्याचे, तर स्त्री-लोकसंख्येचा प्रतिशत वाटा कमी होत असल्याचे आढळले.

3) दोन्ही जिल्ह्याच्या बाबतीत १९८१ च्या तुलनेत १९९१ मध्ये एकूण लोकसंख्येमधील पुरुष लोकसंख्येचा वाटा वाढला, तर स्त्री-लोकसंख्येचा वाटा कमी झाला आहे.

4) अध्ययन काळात परभणी जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येतील स्त्री-लोकसंख्येचे प्रमाण नांदेड जिल्ह्याच्या स्त्री-लोकसंख्येतील प्रतिशत प्रमाणापेक्षा सातत्याने अधिक आहे.

5) अध्ययन काळात नांदेड जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येतील पुरुष लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण परभणी जिल्ह्यातील पुरुष लोकसंख्येच्या प्रतिशत प्रमाणापेक्षा सातत्याने अधिक †ÖÆê.

6.10 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण स्त्री-पुरुष लोकसंख्येतील वृद्धी

1) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यातील एकूण पुरुष लोकसंख्या वाढीचा वेग हा स्त्री-लोकसंख्यावाढीच्या वेगापेक्षा अधिक आहे.

2) १९९१-२००१ व २००१-२०११ या अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्याच्या बाबतीत स्त्री-लोकसंख्या वाढीपेक्षा पुरुष लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ उच्च आहे.

3) अध्ययन कालावधीत पुरुष व स्त्री लोकसंख्यावाढीचा वेग परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यात कमी आहे.

4) अध्ययन काळात परभणी जिल्ह्याच्या पुरुष व स्त्री-लोकसंख्यावाढीचा वार्षिक वृद्धिदर नांदेड जिल्ह्यातील पुरुष व स्त्री लोकसंख्येतील वृद्धिदरापेक्षा सातत्याने अधिक आहे.

6.11 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या स्त्री-पुरुष विभागणीची ग्रामीण व नागरी तुलना :

1) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येतील पुरुष लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण हे स्त्री लोकसंख्येच्या प्रतिशत प्रमाणापेक्षा सातत्याने अधिक आहे.

2) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्याच्या ग्रामीण लोकसंख्येतील पुरुष लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण सातत्याने वाढले आहे, तर स्त्री लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण सातत्याने कमी झाले आहे; मात्र दोन्ही जिल्ह्याच्या नागरी लोकसंख्येच्या बाबतीत १९९१ च्या तुलनेत २००१ मध्ये पुरुष लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण वाढले, तर स्त्री लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण कमी झाल्याचे दिसते. परंतु १९९१ व २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये नागरी लोकसंख्येतील पुरुष लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण कमी झाले आहे, तर दुसऱ्या बाजूने स्त्री लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण वाढले आहे.

3) अध्ययन काळात नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण पुरुष लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण परभणी जिल्ह्यातील पुरुष लोकसंख्येपेक्षा सातत्याने अधिक आहे. तर ग्रामीण स्त्री लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण परभणी जिल्ह्याचे अधिक आहे. नागरी लोकसंख्येचा विचार करता १९९१ व २००१ या दोन जनगणना कालखंडात नागरी पुरुष लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण नांदेड जिल्ह्यापेक्षा परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर नागरी स्त्री लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण नांदेड जिल्ह्यात अधिक आहे. २०११ या जनगणना कालखंडात मात्र नागरी लोकसंख्येच्या बाबतीत याउलट स्थिती आहे.

6.12 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी स्त्री-पुरुष लोकसंख्या वृद्धीची तुलनाः

1) १९९१-२००१ या दशकात दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येत व नागरी लोकसंख्येत पुरुष लोकसंख्येतील वाढ ही स्त्री लोकसंख्येतील वाढीपेक्षा अधिक आहे.

2) २००१-२०११ या दशकात दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येत पुरुष लोकसंख्यावाढ ही स्त्री-लोकसंख्या वाढीपेक्षा अधिक आहे, तर १९९१-२०११ याच दशकात दोन्ही जिल्ह्यातील नागरी लोकसंख्येत पुरुष लोकसंख्या वाढीपेक्षा स्त्री-लोकसंख्या वाढ अधिक आहे.

3) १९९१-२००१ या दशकाच्या तुलनेत २००१-२०११ या दशकात दोन्ही जिल्ह्यातील पुरुष-स्त्री लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक वृद्धिदर कमी झाला आहे. दोन्ही जिल्ह्यामधील ग्रामीण भागातील वार्षिक वृद्धिदरातील घटीपेक्षा नागरी भागातील वार्षिक वृद्धिदरात घट अधिक –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê.

4) १९९१-२००१ व २००१-२०११ या दोन्ही दशकात नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येतील पुरुष व स्त्री लोकसंख्या वाढीचा वेग परभणी जिल्ह्यामध्ये अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यामध्ये कमी आहे.

5) अध्ययनकाळात ग्रामीण व नागरी भागातील पुरुष व स्त्री लोकसंख्या वाढीचा वेग नांदेड जिल्ह्यापेक्षा परभणी जिल्ह्याचा अधिक आहे.

6.13 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तर :

1) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्याचे ग्रामीण लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष गुणोत्तर हे नागरी लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरापेक्षा अधिक आहे.

2) १९९१ च्या तुलनेत २००१ व २०११ मध्ये दोन्ही जिल्ह्यातील एकूण स्त्री-पुरुष गुणोत्तरात सातत्याने घट झाली.

3) अध्ययन काळात परभणी जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येमधील स्त्री-पुरुष गुणोत्तर नांदेड

जिल्ह्यापेक्षा नेहमी अधिक आहे.

4) अध्ययन कालावधीत परभणी जिल्ह्याचे ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाण नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाणापेक्षा अधिक आहे.

5) अध्ययन कालावधीत नांदेड जिल्ह्याचे नागरी भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाण परभणी जिल्ह्यातील नागरी स्त्री-पुरुष प्रमाणापेक्षा अधिक आहे. परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे ग्रामीण भागातून रोजगारासाठी नागरी भागाकडे झालेले पुरुष लोकसंख्येचे स्थलांतर यामागचे कारण आहे.

6.14 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्या एकूण लोकसंख्येची व्यवसायानुसार विभागणी :

1) दोन्ही जिल्ह्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येची प्रमुख व्यवसायांनुसार विभागणी लक्षात घेता, अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यामधून शेती हा प्रमुख व्यवसाय असल्याचे दिसून आले.

2) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यातील 'इतर काम करणारे' या गटात मोडणाऱ्या व्यापार, वाणिज्य, वाहतूक, शासकीय नोकर, शिक्षक, कारखान्यातील कामगार, बॅंकिंग व इतर सेवा आदि व्यवसायामध्ये सहभाग घेतलेल्या लोकसंख्येचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे.

3) अध्ययनकाळातील शेतकऱ्यांचे प्रमाण १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये परभणी जिल्ह्यामधून कमी झाले, तर नांदेड जिल्ह्यामधून वाढले.

4) दोन्ही जिल्ह्यातील शेतमजूरांचे प्रमाण १९९१ च्या तुलनेत २००१ मध्ये वाढले, तर २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये दोन्ही जिल्ह्यातील शेतमजूरांचे प्रमाण कमी आहे.

5) दोन्ही जिल्ह्यातील घरगुती उद्योगात काम करणाऱ्या लोकसंख्येच्या प्रतिशत प्रमाणाचा विचार करता, १९९१ च्या तुलनेत २००१ मध्ये नांदेड जिल्ह्यामधून हे प्रमाण वाढले, तर

परभणी जिल्ह्यामधून कमी झाले.

6) दोन्ही जिल्ह्यातील इतर काम करणाऱ्या गटातील व्यवसायात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये दोन्ही जिल्ह्यामधून वाढले असून, अध्ययनकाळामध्ये नांदेड जिल्ह्यापेक्षा परभणी जिल्ह्यातील इतर काम करणाऱ्या गटातील लोकसंख्येचे प्रमाण सातत्याने अधिक असल्याचे दिसून आले.

7) काही प्रमाणात औद्योगिक व सेवाक्षेत्राचा विस्तार होत असलेल्या परभणी जिल्ह्यामधून शेतकऱ्यांचे व शेतमजूरांचे प्रतिशत प्रमाण कमी होत असून, इतर व्यवसायात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण नांदेड जिल्ह्याच्या तुलनेत वेगाने वाढल्याचे दिसले.

8) नांदेड व परभणी या दोन्ही जिल्ह्यामधून मुख्यतः काम करणाऱ्या एकूण लोकसंख्येपैकी ७० टक्क्यांपेक्षा अधिक लोकसंख्या (शेतकरी+शेतमजूर) ही कृषी क्षेत्रात गुंतलेली आहे. २००१ मध्ये हे प्रमाण नांदेड जिल्ह्यात (७७.९४ टक्के) अधिक, तर परभणी जिल्ह्यात (७०.६९ टक्के) कमी झाले आहे.

6.15 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येच्या व्यावसायिक विभागणीची तुलना :

1) दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातून मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येची व्यवसायानुसार विभागणी लक्षात घेता, ग्रामीण भागांतून शेती हा मुख्य व्यवसाय, तर नागरी भागातून इतर काम करणारे या व्यवसाय गटाअंतर्गत येणारे व्यापार, वाणिज्य, कारखाना, कामगार, शासकीय नोकर, बँकिंग व इतर सेवा, बांधकाम आदी व्यवसायांतून बहुतांश लोकसंख्या गुंतली आहे.

2) अध्ययनकाळात ग्रामीण लोकसंख्येतील शेतकऱ्यांचे प्रतिशत प्रमाण १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये परभणी जिल्ह्यामधून कमी झाले, तर नांदेड जिल्ह्यामधून वाढले आहे, तर नागरी लोकसंख्येतील शेतकऱ्यांचे प्रतिशत प्रमाण दोन्ही जिल्ह्यामधून कमी झाले आहे.

3) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येतील शेतमजूरांचे प्रशित प्रमाण १९११ च्या तुलनेत २००१ मध्ये घटल्याचे दिसते, तर नागरी लोकसंख्येतील शेतमजुरांचे प्रतिशत प्रमाण दोन्ही जिल्ह्यामधून वेगाने घटल्याचे दिसते.

4) दोन्ही जिल्ह्यातील घरगुती उद्योगात काम असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययनकाळात ग्रामीण भागातून नांदेड जिल्ह्यामधून वाढल्याचे, तर परभणी जिल्ह्यामधून घटले. नागरी लोकसंख्येतील घरगुती उद्योगात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण दोन्ही जिल्ह्यामधून वाढले आहे.

5) दोन्ही जिल्ह्यातील 'इतर काम करणारे' या व्यवसाय गटाअंतर्गत येणाऱ्या व्यवसायांमधून काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययनकाळात १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ग्रामीण भागात वाढले आहे.

6) दोन्ही जिल्ह्यातील 'इतर काम करणारे' या व्यवसाय गटाअंतर्गत येणाऱ्या व्यवसायांमधून काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागातून संपूर्ण अध्ययनकाळात अधिक आहे. तसेच या प्रमाणात नागरी भागातून झालेली वाढ ही ग्रामीण भागाच्या तुलनेत अधिक आहे.

7) दोन्ही जिल्ह्यातील घरगुती उद्योगात गुंतलेल्या ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययन काळात परभणी जिल्ह्यापेक्षा नांदेड जिल्ह्यात अधिक आहे.

8) दोन्ही जिल्ह्यातील 'इतर काम करणारे' या व्यवसाय गटांतर्गत येणाऱ्या व्यवसायांमधून काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययन काळात नांदेड जिल्ह्यापेक्षा परभणी जिल्ह्यामधून अधिक आहे.

6.16 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील काम करणारी व काम न करणारी एकूण लोकसंख्या व कामातील सहभागाचा दर :

1) मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण १९९१, २००१ व २०११ या तीनही

जनगणना कालखंडामध्ये नांदेड जिल्ह्यात अधिक, तर परभणी जिल्ह्यात कमी आढळले.

2) दोन्ही जिल्ह्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययनकाळात १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये दोन्ही जिल्ह्यामधून कमी झाले आहे.

3) सीमांतिक काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययनकाळातील १९९१ व २००१ मध्ये परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर २०११ मध्ये नांदेड जिल्ह्यामध्ये अधिक होते.

4) सीमांतिक काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये नांदेड जिल्ह्यामधून वाढले, तर परभणी जिल्ह्यामधून कमी झाल्याचे आढळले.

5) एकूण लोकसंख्येतील काम करणाऱ्या एकूण लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण म्हणजेच कामातील सहभागाचा दर १९९१ ते २०११ या अध्ययनकाळात नांदेड जिल्ह्यात अधिक, तर परभणी जिल्ह्यात कमी आढळतो.

6) दोन्ही जिल्ह्यातील कामातील सहभागाचा दर संपूर्ण अध्ययन काळात १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये दोन्ही जिल्ह्यामधून कमी झाला आहे.

7) एका बाजूने रोजगार संधीचा अभाव व दुसऱ्या बाजूने वाढणारी लोकसंख्या यामुळे काम न करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण दोन्ही जिल्ह्यामधून वाढल्याचे दिसले. अध्ययनकाळातील १९९१, २००१ व २०११ या तीनही जनगणना काळात परभणी जिल्ह्यातील एकूण काम न करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण नांदेड जिल्ह्यापेक्षा अधिक आढळले.

6.17 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण काम करणाऱ्या व काम न करणाऱ्या लोकसंख्येतील वृद्धी व घट :

1) दोन्ही जिल्ह्यातील एकूण काम करणाऱ्या लोकसंख्येत अध्ययनकाळात वाढीची प्रवृत्ती दिसून येते; मात्र वाढीचा वेग १९९१-२००१ या दशकाच्या तुलनेत २००१-२०११ या दशकात दोन्ही जिल्ह्यामधून कमी झाले आहे.

2) दोन्ही जिल्ह्यामधून एकूण काम करणाऱ्या लोकसंख्येत अध्ययन काळात झालेली वाढ ही एकूण काम न करणाऱ्या लोकसंख्येत झालेल्या वाढीपेक्षा कमी आहे.

3) १९९१-२०११ या दशकात दोन्ही जिल्ह्यामधून मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येत झालेल्या वाढीपेक्षा सीमांतिक काम करणाऱ्या लोकसंख्येत झालेली वाढ ही अधिक †ÖÆê.

4) अध्ययन काळातील एकूण काम करणाऱ्या लोकसंख्येत परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यात कमी वाढ झाल्याचे दिसले.

5) अध्ययन काळातील १९९१-२००१ या दशकात दोन्ही जिल्ह्यामधून सीमांतिक काम करणाऱ्या लोकसंख्येत घटीची, तर २००१-२०११ या दशकात वाढीची प्रवृत्ती दिसून आली.

6) मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येत अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यामधून जरी वाढ झाली असली, तरी मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येत १९९१-२००१ या दशकातील लोकसंख्या वाढीच्या वेगापेक्षा २००१-२०११ या दशकातील वाढीचा वेग दोन्ही जिल्ह्यांमधून कमी झाला आहे.

7) अध्ययन काळात मुखतः व सीमांतिक काम करणाऱ्या लोकसंख्येत झालेली वाढ ही नांदेड जिल्ह्यात अधिक, तर परभणी जिल्ह्यात कमी आहे.

8) दोन्ही जिल्ह्यातील एकूण काम न करणाऱ्या लोकसंख्येत अध्ययनकाळात झालेली वाढ ही परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यात कमी आहे.

6.18 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील काम करणाऱ्या व काम न करणाऱ्या लोकसंख्येनुसार विभागणी व कामातील सहभागाचा दर याची ग्रामीण-नागरी तुलना :

1) दोन्ही जिल्ह्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण १९९१ च्या तुलनेत २००१

मध्ये ग्रामीण व नागरी भागातून कमी झाले आहे.

2) दोन्ही जिल्ह्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण २००१ मध्ये ग्रामीण व नागरी भागातून परभणी जिल्ह्यापेक्षा नांदेड जिल्ह्यात अधिक होते.

3) दोन्ही जिल्ह्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययन काळात नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातून अधिक होते.

4) दोन्ही जिल्ह्यातील सीमांतिक काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रामण १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ग्रामीण भागातून परभणी जिल्ह्याचे कमी, तर नांदेड जिल्ह्यामधून वाढले आहे, तर नागरी भागातून दोन्ही जिल्ह्यामधून वाढले.

5) सीमांतिक काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण २००१ मध्ये ग्रामीण भागातून परभणी जिल्ह्याचे व नागरी भागातून नांदेड जिल्ह्याचे अधिक आहे.

6) दोन्ही जिल्ह्यातील सीमांतिक काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययनकाळात ग्रामीण भागातून नागरी भागाच्या तुलनेत अधिक आहे.

7) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यामधून एकूण काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण म्हणजे कामातील सहभागाचा दर १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ग्रामीण व नागरी भागातून कमी झाला.

8) दोन्ही जिल्ह्यातील कामातील सहभागाचा दर ग्रामीण भागातून १९९१ व २००१ मध्ये परभणी जिल्ह्यात, तर २०११ मध्ये नांदेड जिल्ह्यात अधिक आहे, तर नागरी भागातून तीनही जनगणना कालखंडात नांदेड जिल्ह्यातील कामातील सहभागाचा दर परभणी जिल्ह्यापेक्षा अधिक आहे.

9) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यातील कामातील सहभागाचा दर नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात अधिक आहे.

10) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यातील काम न करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागात अधिक आहे.

11) दोन्ही जिल्ह्यातील काम न करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण १९९१ च्या तुलनेत २००१ मध्ये ग्रामीण व नागरी भागांतून वाढले.

6.19 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील काम करणाऱ्या व काम न करणाऱ्या लोकसंख्येतील वृद्धीची ग्रामीण व नागरी तुलना :

1) दोन्ही जिल्ह्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येत अध्ययनकाळात ग्रामीण व नागरी भागातून वाढीची प्रवृत्ती आढळते; परंतु मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येतील वाढीचा वेग ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात अधिक आहे.

2) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येत ग्रामीण व नागरी भागातून वाढीची प्रवृत्ती आहे; मात्र मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येतील १९९१-२००१ या दशकातील वाढीचा वेग २००१-२०११ या दशकाच्या तुलनेत दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण तसेच नागरी भागातून अधिक आहे.

3) अध्ययन कालखंडात दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील सीमांतिक काम करणाऱ्या लोकसंख्येत लक्षणीय वाढ झाली; मात्र दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागातील सीमांतिक काम करणाऱ्या लोकसंख्येतील वाढीचा दर अधिक आहे.

4) दोन्ही जिल्ह्यातील एकूण काम करणाऱ्या लोकसंख्येत अध्ययनकाळात ग्रामीण तसेच नागरी भागात वाढीची प्रवृत्ती आढळली; मात्र ग्रामीण भागातील वाढीपेक्षा नागरी भागातील वाढ दोन्ही जिल्ह्यामधून उच्च असल्याचे आढळले.

5) दोन्ही जिल्ह्यातील एकूण काम करणाऱ्या लोकसंख्येतील वाढीचा वेग १९९१-२००१ या दशकाच्या तुलनेत २००१-२०११ या दशकामध्ये ग्रामीण तसेच नागरी भागातून अधिक †ÖÆê.

6) दोन्ही जिल्ह्यातील काम न करणाऱ्या लोकसंख्येत अध्ययनकाळात ग्रामीण व नागरी भागातून वाढीची प्रवृत्ती आढळली; मात्र वाढीचा वेग नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातून कमी आढळतो.

7) दोन्ही जिल्ह्यातील काम न करणाऱ्या लोकसंख्येतील वाढीचा वेग २००१-२०११ या दशकाच्या तुलनेत २००१-२०११ या दशकात अधिक, तर नागरी भागातील हा वेग कमी झाला आहे.

8) अध्ययन काळात एकूण काम करणाऱ्या लोकसंख्येत दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातून नांदेड जिल्ह्यात, तर नागरी भागातून परभणी जिल्ह्यात अधिक वाढ झाली आहे.

9) अध्ययन काळात काम न करणाऱ्या लोकसंख्येत ग्रामीण व नागरी भागातून नांदेड जिल्ह्यापेक्षा परभणी जिल्ह्यात अधिक वाढ झाली आहे.

10) अध्ययन कालखंडात मुख्यतः काम करणाऱ्या लोकसंख्येत ग्रामीण व नागरी भागातून परभणी जिल्ह्यात नांदेड जिल्ह्यापेक्षा अधिक वाढ झाली आहे.

6.20 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येची प्रमुख वयोगटानुसार विभागणी:

1) अध्ययन काळात ०-१४ वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्येचे प्रमाण परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यात कमी आहे.

2) नांदेड जिल्ह्यातील ६०$^+$ वयोगटातील अवलंबिताचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययन कालखंडात नांदेड जिल्ह्यात अधिक, तर परभणी जिल्ह्यात कमी आहे.

3) १५-५९ या वयोगटातील कार्यकारी लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण १९९१ मध्ये नांदेड जिल्ह्यात अधिक, तर २००१ मध्ये परभणी जिल्ह्यात अधिक आहे.

4) एकूण अवलंबित लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण (०-१४ वयोगट + ६०$^+$ वयोगट) १९९१ मध्ये परभणी (४७.१५%) जिल्ह्यात अधिक, तर २००१ मध्ये नांदेड (४७.४१%) जिल्ह्यात अधिक आहे.

5) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यामधून ०-१४ वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण सातत्याने कमी होत आहे, तर ६०+ वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण वाढत आहे.

6) अध्ययन काळात १९९१ च्या तुलनेत २००१ मध्ये नांदेड व १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये परभणी जिल्ह्यातील १५-५९ वयोगटातील कार्यकारी किंवा उत्पादक लोकसंख्येचे सरासरी प्रतिशत प्रमाण वाढत आहे, यावरून दोन्ही जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा गुणात्मक दर्जा वाढत आहे असे म्हणता येईल.

6.21 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील प्रमुख वयोगटानुसार एकूण लोकसंख्येतील वृद्धी :

1) देश, राज्य तसेच विभागीय पातळीवर एकूण जननदर घटविण्यात आलेल्या यशाचा परिणाम म्हणून दोन्ही जिल्ह्यामधून ०-१४ वयोगटातील लोकसंख्या वाढीचा वेग अध्ययन काळात कमी होता.

2) दोन्ही जिल्ह्यामधून १५-५९ या वयोगटातील उत्पादक लोकसंख्यावाढीचा वेग कमी होता.

3) दोन्ही जिल्ह्यामधून ६0+ या वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्यावाढीचा वेग वाढत आहे.

4) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यामधून ६०+ वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्या वाढ ही ०-१४ व १५-५९ या वयोगटातील लोकसंख्यावाढीपेक्षा अधिक, तर ०-१४ वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्यावाढीपेक्षा १५-५९ या वयोगटातील उत्पादक लोकसंख्येतील वाढ अधिक होती.

6.22 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील एकूण अवलंबता गुणोत्तर :

1) १९९१ मध्ये एकूण अवलंबता गुणोत्तर परभणी जिल्ह्यात, तर २००१ मध्ये नांदेड जिल्ह्यात अधिक होता.

2) १९९१ च्या तुलनेत २००१ मध्ये नांदेड जिल्ह्यामधून व २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये

परभणी जिल्ह्यातून दर १०० उत्पादक लोकसंख्येवर अवलंबून असणारी अवलंबित लोकसंख्या कमी झाली.

3) अध्ययनकाळात तरूण अवलंबता गुणोत्तर परभणी जिल्ह्यापेक्षा नांदेड जिल्ह्यात कमी ÆÖŸÖ.

4) अध्ययनकालखंडात दोन्ही जिल्ह्यामधून वृद्ध अवलंबता गुणोत्तर सातत्याने वाढत असल्याचे, तर तरूण अवलंबता गुणोत्तर कमी होत असल्याचे दिसले.

5) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यांमधून एकूण अवलंबता गुणोत्तर कमी होत आहे.

6.23 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील प्रमुख वयोगटानुसार ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येची तुलना :

1) अध्ययन कालखंडात दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील ०-१४ वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्येचे प्रमाण सातत्याने कमी होत आहे.

2) दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील ०-१४ वयोगटातील अवंलबित लोकसंख्येच्या एकूण ग्रामीण लोकसंख्येशी असलेल्या प्रतिशत प्रमाणापेक्षा नागरी भागातील अवलंबित लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यात अधिक होते.

3) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील ६०$^{+}$ वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण वाढल्याचे दिसले, मात्र अध्ययनकाळात ग्रामीण भागातील 60^{+} वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्येचे प्रमाण हे नागरी भागापेक्षा सातत्याने अधिक ÆÖŸÖ.

4) दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील १५-५९ वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण परभणी जिल्ह्यामधून कमी, तर नांदेड जिल्ह्यामधून वाढल्याचे, तर नागरी भागातील उत्पादक लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण दोन्ही जिल्ह्यामधून वाढल्याचे दिसले.

5) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यामधून ग्रामीण भागातील १५-५९ वयोगटातील उत्पादक लोकसंख्येच्या प्रतिशत प्रमाणापेक्षा नागरी भागातील उत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाप सातत्याने अधिक होते.

6) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यातील ६०$^+$ वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रमाण नागरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात अधिक होते.

7) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यातील ६०$^+$ वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रमाण ग्रामीण व नागरी भागातून सातत्याने वाढत असल्याचे दिसले.

8) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यातील ६०$^+$ वयोगटातील लोकसंख्येच्या प्रतीशत प्रमाणाची तुलना केल्यास ग्रामीण व नागरी भागातून परभणी जिल्ह्यापेक्षा नांदेड जिल्ह्याचे प्रमाण सातत्याने अधिक होते.

9) अध्ययन काळातील १५-५९ वयोगटातील उत्पादक लोकसंख्येचा विचार करता ग्रामीण व नागरी भागातून या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण परभणी जिल्ह्यापेक्षा नांदेड जिल्ह्यात सातत्याने अधिक होते.

10) अध्ययन काळातील ०-१४ या वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्येचा विचार करता ग्रामीण व नागरी भागातून या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण नांदेड जिल्ह्यापेक्षा परभणी जिल्ह्याचे सातत्याने अधिक होते.

6.24 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील प्रमुख वयोगटानुसार ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या वृद्धीची तुलना :

1) दोन्ही जिल्ह्यातील ०-१४ वयोगटातील बालकांच्या लोकसंख्येचा वृद्धिदर अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यामधून ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागात अधिक होता.

2) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यातील ६०$^+$ वयोगटातील वृद्धांच्या लोकसंख्येचा वृद्धिदर दोन्ही जिल्ह्यातून ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागात अधिक होता.

3) दोन्ही जिल्ह्यातील १५-५९ वयोगटातील उत्पादक लोकसंख्यावाढीचा वृद्धिदर अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यामधून ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागात अधिक होता.

4) दोन्ही जिल्ह्यातील प्रमुख तीनही वयोगटातील लोकसंख्यावाढीचा दर २००१-२०११ या अध्ययनकाळात ग्रामीण तसेच नागरी भागातून नांदेड जिल्ह्याच्या तुलनेत परभणी जिल्ह्यात अधिक होता.

5) देश, तसेच राज्यपातळीवर जननदरात घट घडवून आणण्यात आलेल्या यशाचा परिणाम म्हणून दोन्ही जिल्ह्यातील ०-१४ वयोगटातील बालकांच्या लोकसंख्या वाढीचा दर ग्रामीण तसेच नागरी भागातून २००१-२०११ च्या तुलनेत २००१-२०११ या दशकामध्ये (२००१-२०११ या दशकातील परभणी जिल्ह्याची माहिती नांदेड जिल्ह्यात सम्मिलीत आहे.) दोन्ही जिल्ह्यामधून कमी झाले, मात्र ६०$^{+}$ वयोगटातील वृद्धांच्या लोकसंख्येत वाढ झाली.

6) दोन्ही जिल्ह्यातील ०-१४ वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्या वाढीचा वेग अध्ययन काळात ग्रामीण व नागरी भागातून कमी होत आहे.

7) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यातील ६०$^{+}$ वयोगटातील अवलंबित लोकसंख्येमध्ये वाढ ÆÖÝÖ †ÖÆê.

6.25 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील अवलंबता गुणोत्तराची तुलना :

1) दोन्ही जिल्ह्यातील दर काम करणाऱ्या १०० व्यक्तींवर अवलंबून असणारी अवलंबित व्यक्तींची संख्या नागरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात अधिक होती.

2) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यातील नागरी भागात एकूण अवलंबता गुणोत्तर कमी होत आहे; ग्रामीण भागातील एकूण अवलंबता गुणोत्तर परभणी जिल्ह्यात वाढत आहे, तर

नांदेड जिल्ह्यात कमी होत आहे.

3) दोन्ही जिल्ह्यातील तरूण अवलंबता गुणोत्तरात ग्रामीण तसेच नागरी भागात अध्ययनकाळात घटीची प्रवृत्ती दिसते; मात्र घटीचा वेग ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात अधिक होता.

4) दोन्ही जिल्ह्यातील वृद्ध अवलंबता गुणोत्तर ग्रामीण तसेच नागरी भागात दोन्ही जिल्ह्यामधून अध्ययन काळात वाढीची प्रवृत्ती होती, मात्र वाढीचा वेग नागरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात अधिक होता.

6.26 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण :

1) अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येतील प्रतिशत प्रमाण दोन्ही जिल्ह्यामधून १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये वाढले, तर अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण नांदेड जिल्ह्यात वाढल्याचे तर परभणी जिल्ह्यात कमी झाल्याचे दिसले.

2) अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येतील प्रतिशत प्रमाण अध्ययन काळात परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यात कमी होते.

3) अध्ययन काळात अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येतील प्रतिशत प्रमाण परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यात कमी होते.

4) अध्ययन काळात अनुसूचित जाती व जमातीचे एकूण लोकसंख्येतील प्रतिशत प्रमाण नांदेड जिल्ह्यापेक्षा परभणी जिल्ह्यात सातत्याने अधिक होते.

5) दोन्ही जिल्ह्यामधून अध्ययन काळात अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणाच्या तुलनेत अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण कमी होते.

6.27 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातीच्या एकूण लोकसंख्येतील ¾Ö¯¯ß :

1) अध्ययन काळात अनुसूचित जातीच्या एकूण लोकसंख्येत झालेली वाढ परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यात कमी होती.

2) अनुसूचित जमातीच्या एकूण लोकसंख्येत अध्ययनकाळात झालेली वाढ नांदेड जिल्ह्यात अधिक, तर परभणी जिल्ह्यात कमी होती.

3) नांदेड व परभणी या दोन्ही जिल्ह्यामधून अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येत अध्ययनकाळात झालेली वाढ ही अनुसूचित जमातीच्या तुलनेत अधिक होती.

4) अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा २००१-२०११ या दशकातील वाढीचा वेग हा २००१-२०११ या दशकामध्ये दोन्ही जिल्ह्यामधून कमी होता.

5) अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचा १९९१-२०११ या दशकांतील वाढीचा वेग हा २००१-२०११ या दशकामध्ये दोन्ही जिल्ह्यामधून अधिक होता.

6) १९९१-२००१ या दशकातील दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीतील वृद्धिदरापेक्षा अनुसूचित जमातीतील वृद्धिदर कमी, तर २००१-२०११ या दशकातील अनुसूचित जातीतील वृद्धिदरापेक्षा अनुसूचित जमातीतील वृद्धिदर दोन्ही जिल्ह्यांमधून अधिक होता.

6.28 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातीमधील लोकसंख्येची ग्रामीण व नागरी तुलना :

1) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातून अधिक होते.

2) दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययनकाळात नागरी भागाच्या तुलनेत उच्च होते. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे अनुसूचित

जमाती या प्रामुख्याने डोंगराळ व जंगलव्याप्त भागात राहत असल्यामुळे त्यांचे वास्तव्य नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातून अधिक होते.

3) दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातून उच्च असले, तरी ग्रामीण व नागरी भागातील दोन्ही जिल्ह्यामधून अनुसूचित जातीच्या तुलनेत अनुसूचित जमातीचे प्रमाण कमी दिसले. विशेषतः नागरी भागातून ते खूपच कमी आढळले. याचा अर्थ अनुसूचित जमातीमधील लोकसंख्या अनुसूचित जातीमधील लोकसंख्येच्या तुलनेत स्थलांतर या घटकाने खूप कमी प्रभावित झाल्याचे लक्षात येते.

4) दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ग्रामीण व नागरी भागातून दोन्ही जिल्ह्यामध्ये वाढल्याचे दिसले.

5) दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण १९९१ च्या तुलनेत २००१ मध्ये ग्रामीण भागातून कमी, तर नागरी भागातून वाढत आहे.

6) दोन्ही जिल्ह्यातील विशेषतः नांदेड जिल्ह्यामधून ग्रामीण भागातून अनुसूचित जमातीचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसले, तर नागरी भागातून हे प्रमाण वाढताना दिसले. याचा अर्थ या जिल्ह्यामध्ये जंगलव्याप्त क्षेत्र व डोंगराळ भागाचा अभाव असणाऱ्या जिल्ह्यामधून वास्तव्य करणारी अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या स्थलांतर या घटकांने कमी-जास्त प्रमाणात प्रभावित होत असल्याचे लक्षात येते.

7) अध्ययनकाळात अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण ग्रामीण व नागरी भागातून नांदेड जिल्ह्यापेक्षा परभणी जिल्ह्यात अधिक होते. वाढत्या प्रमाणावरील औद्योगिकरण व नागरीकरणामुळे, रोजगार व वाढत्या शिक्षणामुळे ग्रामीण भागातून रोजगार व शिक्षणांसाठी होणाऱ्या स्थलांतराचा प्रभाव या जिल्ह्यातील नागरी भागातून आढळणाऱ्या अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येच्या उच्च प्रमाणावरून लक्षात येते.

8) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यामधील ग्रामीण व नागरी भागातील अनुसूचित जमातीचे प्रमाण हे अनुसूचित जातीच्या प्रमाणापेक्षा सातत्याने कमी होते.

9) दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे सरासरी प्रतिशत प्रमाण ग्रामीाण भागातून १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये वाढल्याचे व अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे सरासरी प्रतिशत प्रमाण कमी झाले, तर नागरी भागातून अनुसूचित जाती व जमातीच्या लोकसंख्येचे सरासरी प्रतिशत प्रमाण १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये वाढले आहे.

10) अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण अध्ययनकाळातील तीनही जनगणना कालखंडात ग्रामीण व नागरी भागातून परभणी जिल्ह्यापेक्षा नांदेड जिल्ह्यात कमी होते.

11) अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण तीनही जनगणना कालखंडात ग्रामीण भागातून नांदेड जिल्ह्यात कमी, तर नागरी भागातून परभणी जिल्ह्यातून कमी होते.

6.29 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व जमातीच्या लोकसंख्येतील वृद्धीची ग्रामीण व नागरी तुलना :

1) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येत झालेली वाढ ही ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागातून अधिक होते. रोजगार व शिक्षणासाठी अनुसूचित जातीची लोकसंख्या गतीशील बनून नागरी भागाकडे स्थलांतरीत होत असल्याची प्रवृत्ती यामधून लक्षात येते.

2) दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येत अध्ययनकाळात झालेली वाढ ही ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागात उच्च होती. या जिल्ह्यामधील ग्रामीण भागातील जंगलव्याप्त क्षेत्र म्हणजे अनुसूचित जमातीच्या वास्तव्याचे क्षेत्र कमी आढळल्यामुळे अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ग्रामीण भागातून हळूहळू नागरी भागाकडे रोजगार व

शिक्षणात मिळणाऱ्या सवलतीमुळे स्थलांतरीत होत असल्याची प्रवृत्ती यामधून लक्षात येते.

3) अध्ययन काळात अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येत झालेली वाढ ग्रामीण व नागरी भागातून अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येत झालेल्या वाढीपेक्षा दोन्ही जिल्ह्यामधून अधिक असल्याचे †ÖœôÖ»Ö.

4) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्याच्या एकूण अनुसूचित जाती व जमातीच्या नागरी लोकसंख्येत झालेली सरासरी वृद्धी ही अनुसूचित जाती व जमातीच्या ग्रामीण लोकसंख्येत झालेल्या वृद्धिपेक्षा अधिक होती.

5) अध्ययनकाळात ग्रामीण व नागरी भागातून अनुसूचित जाती व जमातीच्या लोकसंख्येत झालेली वृद्धी परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यात कमी होती.

6) दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्यावाढीचा १९९१-२००१ या दशकातील वृद्धिदर हा २००१-२०११ या दशकामध्ये ग्रामीण व नागरी भागातून कमी होता.

7) दोन्ही जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्यावाढीचा वृद्धिदर १९९१-२००१ या दशकातील वाढीपेक्षा २००१-२०११ या दशकामध्ये ग्रामीण भागातून अधिक होता, तर नागरी भागातून परभणी जिल्ह्यात अधिक, तर नांदेड जिल्ह्यातून कमी झाला.

6.30 ×¿Öë±ú¸ÖÖ¸ú¿ÖÖ :

1) नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीचा वृद्धिदर, लोकसंख्येचा वाढता आकार लक्षात घेता यावर स्थलांतर तसेच अनेक सामाजिक-आर्थिक घटक जसे की, शिक्षण विशेषतः स्त्री-शिक्षण, स्त्रियांचे विवाहाचे वय व स्त्रियांचा आर्थिक कार्यातील सहभाग व स्त्री-शिक्षणाबाबतचा सामाजिक दृष्टिकोन इत्यादी घटकांचा प्रभाव जाणवतो. याबाबतीत शासनाने अशा धोरणांचा स्वीकार करणे आवश्यक आहे की, जी धोरणे याच घटकांवर अपेक्षित यश मिळविण्यासाठी अनुकूल परिणाम घडवून आणतील.

2) अध्ययनकाळामध्ये नांदेड व परभणी जिल्ह्याचा वाढता जननदर नियंत्रणात आणणे आवश्यक आहे. लोकसंख्या वाढीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावणारा घटक म्हणजे जननदर होय, गेल्या दोन दशकात, दोन्ही जिल्ह्याच्या जननदरात काहीसी घट झाली असली, तरी राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणाचे (२०००) २०३० पर्यंत एकूण जननदर २.१ पर्यंत आणण्याचे ठेवलेले उद्दिष्ट पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने दोन्ही जिल्ह्यातून जननदरात घट घडवून आणण्यास अजूनही खूप वाव असल्याचे लक्षात येते. या पार्श्वभूमीवर दोन्ही जिल्ह्यामधून जनननियंत्रकधोरणाची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.

3) नांदेड व परभणी या दोन्ही जिल्ह्यामधून नागरीकरणाचे प्रमाण कमी आढळले. २००१ च्या जनगणनेनुसार दोन्ही जिल्ह्यातील १८ तालुक्यांपैकी ०७ तालुके हे शून्य नागरीकरण झालेले आहेत. नागरीकरणामुळे लोकांचे राहणीमान व जीवनशैली बदलत असते. आरोग्यसेवांचा लाभ घेण्याकडे लोकसंख्येचा कल वाढतो, ज्यामुळे जननदर आणि मृत्यूचे प्रमाण कमी होते. आरोग्य व शिक्षण हे मानवी विकासाचे आवश्यक घटक असल्याने दोन्ही जिल्ह्यातील मानवी विकासाची स्थिती सुधारण्यासाठी दोन्ही जिल्ह्यामधील नागरीकरणाच्या प्रक्रियेला वेग देणे आवश्यक आहे.

4) स्त्री-साक्षरता व जननदर यामधील संबंध ऋणात्मक असतो. स्त्री-साक्षरता वाढल्यास जननदरावर नियंत्रण ठेवण्यास यश प्राप्त होते. या दृष्टिकोणातून दोन्ही जिल्ह्यात आढळणारा वाढीव जननदर नियंत्रणात आणण्यासाठी स्त्री-साक्षरता वाढविणे आवश्यक आहे.

5) दोन्ही जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातून सर्व जिल्ह्यामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण नागरी भागाप्रमाणेच १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये वाढले असले, तरी ग्रामीण भागातील साक्षरतेचे प्रमाण हे सातत्याने नागरी भागाच्या तुलनेत कमी आढळले. ग्रामीण-नागरी साक्षरतेबाबतची ही तफावत दूर करण्याच्या दृष्टीने लोकसांख्यिकीय समस्या दूर करण्याच्या दृष्टीने साक्षरतेचे महत्त्व लक्षात घेऊन ग्रामीण भागातून साक्षरतेचे प्रमाण व शैक्षणिक प्राप्तीचा स्तर वाढविण्यासाठी शिक्षण सुविधांच्या विस्तारावर भर दिला पाहिजे.

6) नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील नागरी व विशेषतः ग्रामीण भागातून स्त्री-पुरुष साक्षरतेबाबत आढळणारी वाढीव स्वरूपाची तफावत कमी करून अनेक लोकसांख्यिकीय समस्यांचे मूळ असलेली स्त्रियांची निरक्षरता दूर करण्यासाठी विशेषतः ग्रामीण भागातून मुले व मुलींना शिक्षण संधी उपलब्ध करून देण्याबाबत मुलगा म्हणून किंवा मुलगी म्हणून पालकाद्वारे केला जाणारा भेदभाव दूर होणे आवश्यक आहे.

7) मुलींची साक्षरता वाढविण्याबरोबरच १५ ते ४९ या वयोगटातील जननक्षम स्त्रियांच्या साक्षरता व शैक्षणिक प्रगतीत वाढ घडवून आणल्यास दोन्ही जिल्ह्यातील जननदर संक्रमणाच्या गतीला वेग प्राप्त होऊ शकतो. या दृष्टिकोणातून १५ ते ५९ वयोगटातील स्त्रियांसाठी स्वतंत्रपणे साक्षरतेची मोहीम हाती घ्यावी व त्याहीपुढे जाऊन या स्त्रियांचा शैक्षणिक स्तर उंचावण्यासाठी राज्य शासनाच्या शिक्षण विभागाने स्वतंत्र धोरण अमलात आणावे.

8) दोन्ही जिल्ह्यांमधून नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातून व ग्रामीण तसेच नागरी

भागातून पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक आढळले. ही निक्षरता दूर करून संपूर्ण साक्षरतेचे उद्दिष्ट प्रत्यक्षात आणण्यासाठी केवळ शासनावर अवलंबून न राहता विद्यापीठ, महाविद्यालये, शाळा, स्वयंसेवी संस्था यांनी विशेषतः ग्रामीण भागातून निरक्षरतेचे उच्च प्रमाण आढळणारी गावे दत्तक घेऊन साक्षरतेचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्याची सामाजिक जबाबदारी उचलणे आवश्यक आहे.

9) विवाहावेळीचे वय वाढविण्यामध्ये स्त्रियांचे शिक्षण व स्त्रियांचा आर्थिक कार्यातील सहभाग हे दोन महत्त्वाचे घटक सहाय्यभूत ठरतात. दोन्ही जिल्ह्यातून १८ वर्षापेक्षा कमी वयामध्ये होणाऱ्या मुलीच्या विवाहाचे उच्च प्रमाण हे जनन कालावधी वाढविण्याच्या माध्यमातून दोन्ही जिल्ह्यातील जननदर वाढीव ठेवण्यास कारणीभूत ठरत असल्याने मुलीच्या विवाहाचे वय वाढविणे क्रमप्राप्त ठरते. विवाहावेळीचे वय वाढविण्यास सहाय्यभूत ठरणाऱ्या स्त्री-शिक्षण व स्त्रियांचा आर्थिक कार्यातील सहभाग वाढविण्यासाठी केवळ शासकीय प्रयत्नांवर अवलंबून न राहता समाजाच्या सर्व स्तरांतून प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

10) महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २००२ मध्ये दर्शविलेल्या माहितीनुसार इतर विभागांशी तुलना करता दोन्ही जिल्ह्यातील शाळा तसेच महाविद्यालयामधून गळतीचे प्रमाण वाढीव स्वरूपाचे आढळते. गळतीचे प्रमाण कमी करण्याच्या दृष्टीने प्रचलित शिक्षणपद्धतीमधील दोष कमी करून रोजगाराभिमुख शिक्षण देण्यासाठी शासनाने नवीन 'शिक्षण धोरण' निश्चित करावे. ज्यामुळे मुले व मुलींचे गळतीचे प्रमाण कमी होऊन शिक्षणविषयक निर्देशांकात सुधारणा घडून येईल व मानवी विकासाची स्थिती सुधारण्यास मदत होईल.

11) दोन्ही जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील वाढते अंतर लक्षात घेता, विकास प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या शिक्षणक्षेत्राच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातीलविषमता कमी करण्यासाठी आवश्यक जनप्रलोभन व मार्गदर्शन याबाबत प्रयत्न करणे आवश्क †ÖÆê.

12) अध्ययनकाळात दोन्ही जिल्ह्यात आढळणारी स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील वाढती विषमता भविष्यात अशीच सुरू राहिल्यास अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण होऊ शकतात. स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील तफावत वाढविणाऱ्या अनेक घटकांपैकी महत्त्वाचा घटक म्हणजे स्त्रियांकडे पाहण्याचा पारंपरिक सामाजिक दृष्टिकोन होय. जो दोन्ही जिल्ह्यातून पुरुषांच्या तुलनेत आढळणाऱ्या अल्प स्त्री-साक्षरता प्रमाणावरून प्रदर्शीत होतो. स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील घटीची प्रवृत्ती दोन्ही जिल्ह्याप्रमाणेच इतर जिल्ह्यातून अनुभवास येत असल्यामुळे स्त्रियांची होणारी हानी ही रोखण्यासाठी स्त्रियांकडे पाहण्याचा पारंपारिक सामाजिक दृष्टिकोन अनुकूल बाजूने परिवर्तीत करणे आवश्यक ठरते. यासाठी केवळ शासन व मोजक्या स्वयंसेवी संस्थांनी प्रयत्न करून यश प्राप्त होणार नाही. याबाबतीत सर्वसामान्य व्यक्तीने प्रथमतः पुढाकार घेण्याची आवश्यकता आहे.

13) नांदेड व परभणी या दोन्ही जिल्ह्यामधून एकूण लोकसंख्येतील दर हजार पुरुषांमागील स्त्रियांची संख्या घटत असताना, दुसऱ्या बाजूने ज्या वयोगटावर स्थलांतर या घटकाचा फारसा प्रभाव पडत नाही अशा ०-६ वयोगटातील दर हजार मुलांमागे मुलींची संख्यादेखील कमी झालेली आढळली. त्यामुळे या समस्येबाबत जैविक घटकांबरोबरच मुलगाच हवा ही प्रबळ बनत जाणारी भावना, मुलापेक्षा मुलीला दिली जाणारी कनिष्ठ वागणूक व त्यातून मुलीचा मृत्यूदर अधिक असणे, मुलगाच हवा या पारंपारिक मूल्यास प्रत्यक्षात आणण्यासाठी केला जाणारा आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग व त्यातून वाढणारा गर्भपात व स्त्री-भ्रूण हत्या इत्यादी घटकदेखील कार्यरत असण्याची शक्यता आहे. याबाबतीत अपेक्षित यशप्राप्तीसाठी मुलगा म्हणून व मुलगी म्हणून केला जाणारा भेदभाव दूर होणे आवश्यक आहे. ज्या करीता शासकीय पातळीवर व विकासप्रक्रियेत परिवर्तनाची भूमिका बजावणाऱ्या शिक्षण क्षेत्रामधून शैक्षणिक पातळीवर आवश्यक जनप्रलोभन होणे आवश्यक †ÖÆ.

14) दोन्ही जिल्ह्यापैकी परभणी जिल्ह्याचा अपवाद वगळता नांदेड जिल्ह्यामधून अध्ययनकाळात कार्यकारी लोकसंख्येवरील अनुत्पादक उपभोक्त्यांचा भार वाढतांना दिसला. शिवाय दोन्ही जिल्ह्यातील दर काम करणाऱ्या १०० व्यक्तींवर अवलंबून असलेल्या व्यक्तींची सरासरी संख्या ९० पेक्षा अधिक होती. त्यामुळे अनुत्पादक किंवा अवलंबित लोकसंख्येचा भार यशस्वीपणे कार्यकारी किंवा उत्पादक लोकसंख्येला पेलावता यावा यासाठी काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे. याकरीता दोन्ही जिल्ह्यातील श्रमशक्तीला नवीन रोजगार संधी उपलब्ध करून देण्याचे मोठे आव्हान शासनाला यशस्वीपणे पेलावे लागणार आहे, तरच या बाबतीत अपेक्षित यश मिळेल.

15) स्त्रियांच्या आर्थिक कार्यातील सहभागामुळे जननदर नियंत्रित ठेवण्यास मदत होत असल्याने व आर्थिक कार्यातील सहभागाच्या माध्यमातून स्त्रियांचा 'निर्णय प्रक्रियेतील' सहभाग वाढत असल्यामुळे स्त्रियांच्या रोजगारविषयक दर्जाबाबतचा सामाजिक दृष्टिकोन व्यापक बनविण्याची गरज प्रातिपादीत होते.

16) नांदेड व परभणी या दोन्ही जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था ही कृषिप्रधान असल्याने ग्रामीण भागातून वाढत्या लोकसंख्येबरोबर कृषीवर वाढत जाणारा भार लक्षात घेता, कृषिक्षेत्रातून समाविष्ट असलेल्या अतिरिक्त श्रमशक्तीला इतर रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे जरूरीचे आहे. यासाठी दोन्ही जिल्ह्यातून ग्रामीण भागात कृषी आधारित उद्योगांच्या उभारणीवर भर दिला पाहिजे; जेणेकरून ग्रामीण भागातून नवीन रोजगार संधी निर्माण होऊ शकते.

17) दोन्ही जिल्ह्यामधून शेती व शेतीशी संलग्न असणाऱ्या व्यवसायात गुंतलेल्या श्रम शक्तीचे उच्च प्रमाण लक्षात घेता, जागतिकीकरणाच्या काळात दोन्ही जिल्ह्यातील शेती क्षेत्राच्या उज्वल भवितव्यासाठी शेती क्षेत्रातून आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा अवलंब व मोठ्या प्रमाणावर भांडवल गुंतवणूक होऊन पारंपरिक शेतीला व्यावसायिक स्वरूप देणे गरजेचे आहे.

दोन्ही जिल्ह्यातील कृषिक्षेत्र पश्चिम महाराष्ट्रातील इतर जिल्ह्याच्या तुलनेत अद्यापही पारंपारिक कृषी नीतीपासून वेगळे झालेले नाही. त्यामुळे दोन्ही जिल्ह्यातील शेतकरी व शेती क्षेत्राच्या सुधारणा व प्रगतीसाठी शासनाने 'स्वतंत्र पॅकेज' उपलब्ध करून द्यावे.

18) दोन्ही जिल्ह्यामधून श्रमशक्ती मोठ्या प्रमाणावर कृषी क्षेत्राच्या माध्यमातून बिन कसबी (Non-skilled) कामाच्या माध्यमातून आपला आर्थिक कार्यात सहभाग नोंदविताना दिसते. अशारीतीने गुणवत्ता विकसित होण्याअभावी मोठ्या प्रमाणावर मानवी भांडवल अर्थव्यवस्थेचा कणा असणाऱ्या कृषी क्षेत्रात गुंतून राहणे ही कृषी क्षेत्राच्या प्रगतीच्या दृष्टीने चिंतेची बाब आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातून मानवी भांडवलाची कार्यक्षमता वाढवून कृषी क्षेत्रात नवनवीन व्यूहरचना अमंलात आणण्यासाठी ग्रामीण भागातून शेतकऱ्यांचे कौशल्य व कार्यक्षमता विकसित करण्यास मदत करणाऱ्या 'प्रशिक्षण संस्थाच्या' उभारणीवर भर दिला पाहिजे. जेणेकरून दोन्ही जिल्ह्यातील भांडवलाची गुणवत्ता विकसित होऊन मानवी विकासाची स्थिती सुधारेल व दुसऱ्या बाजूने कृषी उत्पादकता वाढून कृषी क्षेत्राच्या विकासास वेग प्राप्त होईल.

19) नांदेड व परभणी हे दोन्ही जिल्हे विकासाच्या दृष्टीने मराठवाड्यातील इतर जिल्ह्याच्या तुलनेत मागे असल्याने या दोन्ही जिल्ह्यात अद्यापही नागरीकरण व औद्योगिकरणाचा अभाव आहे हे लक्षात घेता, दोन्ही जिल्ह्यात औद्योगिकरणाच्या सार्वत्रिकीकरण व विस्तारासाठी या भागात औद्योगिक स्थानियिकरणाच्या दृष्टीने नवीन उद्योगांना कर-स्वलती, आधारभूत सुविधांची उपलब्धता, आर्थिक मदत व सवलती इत्यादींची पूर्तता शासनाद्वारे होणे आवश्यक आहे. जेणेकरून जिल्ह्यामधील उद्योगांच्या स्थानियिकरणास चालना मिळून औद्योगिकरणाच्या माध्यमातून जिल्ह्याच्या विकासाला चालना मिळू शकते.

20) अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण नांदेड जिल्ह्यात परभणी जिल्ह्यापेक्षा जास्त आढळले. अध्ययन काळातील १९९१ व २०११ या दशकात अनुसूचित जमातीच्या

लोकसंख्यावाढीचा दर हा ऋणात्मक आढळला. ही प्रवृत्ती लक्षात घेता अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येच्या संक्रमणावस्थेची योग्य कल्पना येणे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे याबाबतीत स्वतंत्रपणे सूक्ष्म पातळीवरील अभ्यास होण्याची गरज आहे.

21) दोन्ही जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रातील श्रमशक्तीचा सहभाग लक्षात घे्ता, त्या तुलनेत दोन्ही जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्राची प्रगती झाल्याचे आढळत नाही. यास कारणीभूत ठरणाऱ्या अनेक कारणांपैकी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे जिल्ह्यामधील शेतीचे कोरडवाहू स्वरूप होय. शिवाय हे दोन्ही जिल्हे पर्जन्यमानाच्या अशाश्वत पट्ट्यात येतात. या पार्श्वभूमीवर जिल्ह्यातील शेतीच्या उज्ज्वल भवितव्यासाठी दोन्ही जिल्ह्यामधून जलसिंचन सुविधांच्या विस्तारावर भर देण्यात यावा.

22) दोन्ही जिल्ह्यातील लोकसंख्येत सातत्याने होणारी वाढ अशीच भविष्यात सुरू राहिल्यास पर्यावरणाचा समतोल टिकवून ठेवण्यात अडथळे निर्माण होऊ शकतात. या पार्श्वभूमीवर एका बाजूने लोकसंख्यावाढ नियंत्रणात आणण्याबरोबरच दुसऱ्या बाजूने पर्यावरणाचा समतोल टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या जंगलव्याप्त क्षेत्राच्या विस्तारावर भर देण्यात यावा.

23) अध्ययन काळात दोन्ही जिल्ह्यातील ६0^{+} वयोगटातील वृद्धांच्या लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत आहे. विशेषतः नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातून ६०$^{+}$ वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण उच्च आढळले. वृद्धापकाळाने हा आयुष्यातील न टाळता येणारा काळ आहे. आयुष्याच्या या उतरणीच्या काळात वृद्ध लोकांना अनेक समस्या व ताणतणावांना सामोरे जावे लागत असते. शिवाय अलिकडच्या काळात एकत्र कुटूंब पद्धती मागे पडून आधुनिकतेच्या नावाखाली विभक्त कुटूंब पद्धती पुढे येत असल्यामुळे वृद्धांच्या समस्या दिवसेंदिवस वाढतांना दिसतात. या पार्श्वभूमीवर दोन्ही जिल्ह्यामधून वृद्धांच्या लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे शासनाद्वारे कल्याणकारी योजना हाती

घेण्यात याव्यात. विशेषतः ग्रामीण भागातून वृद्धांची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर आढळत असल्याने वृद्धांच्या समस्या दूर करून वृद्धांसाठी कल्याणकारी उपक्रम राबविण्याबाबत शासनाबरोबरच स्वयंसेवी संस्थांनीही पुढाकार घ्यावा.

24) वरील सर्व शिफारशींचा विचार करता शासनाने असे नवीन सर्वसमावेशक लोकसंख्याविषयक धोरण स्वीकारावे की, ज्या धोरणाच्या माध्यमातून लोकसंख्या नियंत्रणाचे महत्त्व प्रसार माध्यमाद्वारे सर्वसामान्य व्यक्तीपर्यंत पोहचेल, लोकसंख्येची गुणवत्ता सुधारेल, स्त्रियांचा सामाजिक व आर्थिक कार्यातील दर्जा सुधारेल आणि ज्यायोगे गुणात्मक मानवी भांडवलनिर्मितीस वेग येऊन दोन्ही जिल्ह्याच्या विकासाचा वेग सुधारेल.

25) दोन्ही जिल्ह्यातील सामाजिक, आर्थिक व लोकसांख्यिकीय मागासलेपणा हे दोन्ही जिल्ह्यतील लोकसंख्येची पारंपरिक मानसिकता दर्शवते. या सामाजिक-आर्थिक व लोकसांख्यिकीय निर्देशांबाबतीत प्रगती घडून येण्यासाठी शासकीय व संघटनात्मक प्रयत्न चालू राहतीलच यात शंका नाही; मात्र जोपर्यंत दोन्ही जिल्ह्यातील लोकांची मानसिकता विकासाभिमुख बनणार नाही, तोपर्यंत दोन्ही जिल्ह्याला मागासलेपणाची कात पूर्णतः काढून टाकता येणार नाही. यासाठी जिल्ह्यामधील प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःची मानसिकता विकासाभिमुख बनविणे आवश्यक आहे. जेणेकरून सर्व समाज विकासाभिमुख बनेल व जे विकासाचे निर्देशांक सद्यस्थितीत दोन्ही जिल्ह्याचा मागासलेपणा दर्शवितात तेच निर्देशांक भविष्यात दोन्ही जिल्ह्यातील विकासाची यशस्वी वाटचाल दर्शवितील.

♦♦♦